

Т. М. Шевченко

МАТІР БОГІВ З ЛЕВЕНЯМ В ОЛЬВІЙСЬКІЙ ТЕРАКОТІ ЕЛЛІНІСТИЧНОГО ПЕРІОДУ

Статтю присвячено введенню в науковий обіг, датуванню та інтерпретації теракот з розкопок Л.М. Славіна, на яких зображено Матір богів сидячи на троні, серед атрибутів якої представлено левеня. Аналізується значення цього атрибуту богині, яке зумовило особливості у зображенні.

Ключові слова: Ольвія, Матір богів, теракота.

Теракоти, які розглядаються у статті, є прямим свідченням культу Матері богів. Вважається, що в Ольвії, як і в інших античних центрах Північного Причорномор'я, Матір богів вшановували з часів заснування поліса (Русяєва 1972; 1992, с. 147; Кобылина 1978, с. 10—13). Тут не наголошуватиметься на питанні характеру цього культу у кожному з полісів. Важливо те, що чи вдома, чи у святилищі, але Матір богів вшановувалася з архаїки аж до перших століть н. е. Найбільша кількість її зображень, здебільшого в теракоті, датована еллінізмом. Саме такі пам'ятки аналізуватимуться у цій статті.

Увага звертатиметься на ті образи богині, де наявне зображення левеняти. Цей атрибут Матері богів був необхідним для архаїчних теракот: лише так можна розпізнати її зображення серед однотипних богинь, що сидять на троні. Адже ще не були такими усталеними особливості трактування головних уборів, зачісок, одягу, зображення поз і жестів. Точніше, вони не були настільки виразні (Бритова 1961, с. 35—43; Higgings 1967, pl. 13, A—C; 23, D—F; Русяєва, Лейпунская 1982, с. 59, 60, рис. 3; Скуднова 1988, кат. № 202, с. 29, 129). Тому в науковій літературі подібні зображення без атрибутів визначають як «богині сидячи». До речі, значення культу Матері богів у Ольвії дало змогу А.С. Русяєвій припустити, що всі архаїчні богині сидячи сприймалися ольвіополітими як зображення Матері (Древнейший... 2006, с. 154). Їх широко експортували з Аттики, Беотії (Higgings 1967, р. 72). І до елліністичного періоду вони набули усталених, іноді властивих для окремих регіонів, рис. Однак, присутність левеняти

біля Матері богів надалі продовжувала визначати походження і функції культу богині та його атрибутів. Наприклад, близьку до ольвійських елліністичних теракот фігуру Артеміди IV ст. до н. е. відрізняє лише її атрибут — лань в руці. Інші елементи: зачіска (пасма волосся, розкладені по плечах), складки хітона, викладені на колінах, фігурні виступи на спинці трону і оформлення його підніжжя, фіала в правій руці, — все перегукується з традиційними для Ольвії зображеннями Матері (Higgings 1967, р. 80, pl. 34, B). Такі ж і композиція, і деталі у зображенні Афродіти з фіалкою в правиці кін. V ст. до н. е. з Фасоса (Higgings 1967, р. 85, fig. 25). Близькість образів богинь може бути відображенням зв'язку їхніх культів, адже іноді запозичення в особливостях зображення відповідають запозиченням у функціях божеств і особливостях ритуалів.

В Ольвії з часів архаїки близькими до культу Матері богів були культу Деметри, Кори-Персефони (Русяєва 1972, с. 37; 2005, с. 360), Афродіти (Древнейший... 2006, с. 153), Артеміди (Русяєва 1979, с. 101). Вважається, що богиню з другої чверті VI ст. до н. е. вшановували в полісному святилищі, а також, можливо, в замиському, як богиню-покровительку рослинного і тваринного світів (Русяєва 1990, с. 53, 54; 1992, с. 145—148). З III ст. до н. е. її теракотові зображення місцевого виробництва стають масовими, кількісно переважаючи над усіма іншими на Західному теменосі (Русяєва 1972, с. 39, 40; 1979, с. 104, 154; Древнейший... 2006, с. 21). Причому, з другої половини IV ст. до н. е. Матір богів найчастіше зображали з баштоподібною короною, що мало свідчити про її покровительство над містом. Особливо актуально це було в «буремні роки III—II ст. до н. е.» (Виницкая 1947, с. 134; пор.: Русяєва 1979, с. 111; 1982, с. 82, 155; 1992, с. 148). За теракотами прослідковують і згасання культу в Ольвії у другій половині II ст. до н. е. (Русяєва 1979, с. 111).

В ольвійських зображеннях Матері богів вбачають впливи Малої Азії, Аттики (Кобылина 1978,

с. 11, рис. 1—4). Походження цього типу архаїчних зображень ведуть із критської короластики VII ст. до н. е. (Русяева 1982, с. 82). Під впливом традицій різних регіонів Еллади, зокрема Афін, Родоса, Малої Азії, сформувався усталений тип місцевих теракот богині сидячи на троні з фіалою в правій руці та тимпаном у лівій, а також, нерідко, з левеням (Винницкая 1947, с. 134—136; Леви 1970, с. 43, 44; Скуднова, Славин, Клейман 1970, с. 50, 54; Русяева 1979, с. 101; 1982, с. 82; Древнейший... 2006, с. 154). З'являються підлокіття трону, характерні виступи на його спинці, усталюється трактування одягу тощо. Такою ж вона постає в кам'яній скульптурі (Русяева 1972, с. 41—43; Крыжицкий и др. 1999, рис. 180). Слушним є припущення про те, що фіала символізувала офірування плодів і зерен на блюді чи в чаші для землеробських богинь (Русяева 1979, с. 104). Тимпан відповідав ритуалам, де практикувалися танці, нерідко нестримні, оргастичні (Кобылина 1978, с. 10; Burkert 1985, р. 177, 178; Parker 1997, р. 160). Існує думка, що на відміну від духових інструментів, ударні асоціювалися з іноземними практиками, містеріальними святами (Burkert 1985, р. 102). Лев був астральним символом, через що Матері богів приписують функції володарки небосхилу (Кобылина 1978, с. 10). Очевидно, безпосереднє значення лева — символ влади Матері богів над усією природою. За словами В. Буркерта, богиня не вписується у грецьку генеалогію: вона мати усіх богів, природи і тварин (Burkert 1985, р. 178). Корені культу ведуть з Фрігії, однак питанням залишається, сприймався він як іноземний, чи як, власне, грецький (Burkert 1985, р. 177; Parker 1997, р. 188—194, 197).

В архаїчний період єдиним варіантом було розташування левеняти на колінах богині. Та, починаючи з елліністичного, способи зображення тварини урізноманітнюються (Русяева 1982, с. 86). Постає питання, чи мало це якісь передумови у міфологічній чи ритуальній сфері, чи було суто естетичним. Одиначними є знахідки зображення дорослої тварини або тварини гіпертрофованих розмірів, що сидить поруч богині або везе її на спині (Кобылина 1978, с. 11, рис. 5, 7, 9; Русяева 1982, с. 88). Лише один з них, місцевого виготовлення (Кондаков 1879, с. 130; Кобылина 1978, с. 11), походить з Ольвії. Як відомо, Матір богів сидячи на леві вважається «варіантом зображення сирійської Атаргатіс, східної Афродіти». Тож це не дає підстав для висновків про суттєві впливи на сприйняття Матері богів її шанувальниками у полісі. До того ж такі зображення створювали у перших століттях, коли ширше, ніж раніше, розповсюджувалися східні вчення. Оскільки більшість теракот у нашій добірці датуються елліністичним періодом, слід звернутися до інших типів зображень атрибуту Матері богів. Зокрема, підлокіття трону у вигляді левенят лежачи на теракоті IV—III ст. до н. е. (Винницкая 1947, л. 138; Русяева 1979, с. 106) мали, скоріш, декоративне значення, як і ніжки трону у вигляді лап (рис. 1, б). А от змістовне наповнення могли мати зображення попирання левеняти ногою або обома ногами.

Одним із таких зображень є фрагмент теракоти з розкопок Л.М. Славина зі стертим інвентарним номером (рис. 1, б). Його зображення вдало-

Рис. 1. Фрагменти зображення Матері богів: а — б/№; б — О-59/1930

ся знайти серед фотографій знахідок 1959 р. під № 1984, хоча в інвентарних списках цей номер відповідає іншій знахідці (Альбом 1959, л. 16; Инвентарная 1959). Вціліло зображення правого кута профільованого підніжжя трону, де ступня богині стоїть на піднятій голові лева. Висота фрагмента 6,1 см, ширина 5,6 см. Носок ноги, як і на багатьох зображеннях Матері богів на троні, розділений надвое, можливо щоб показати обрис сандалії. Чітко виділені драпіровки плавно спадають над ступнею і головою левеняти, що спокійно лежить під нею. Тварина обернена головою вліво, деталі її зображення були чітко пророблені вже у формі: очі, масивні надбрівні дуги, морда, розкішна грива, внизу оформлена подібно до ов на архітектурних деталях. Ніжка трону зроблена у вигляді могутньої лев'ячої лапи. Глина яскраво-оранжева, з дрібними домішками білого і чорного кольору.

Такі незвичні для місцевих теракот колір і якість зображення дозволяють розглядати у нашому контексті ще один фрагмент фігурки богині сидячи (О-59/1930), знайдений того ж року на ділянці Е7, кв. 558 (Инвентарная 1959). Найбільша висота фрагмента дорівнює глибині рельєфу і складає 7,1 см. Він включає зображення лівого підлокіття трону і коліна (рис. 1, а). Гіматій акуратними складками звисає вздовж підлокіття, покриваючи бічну частину трону, складне профілювання якого видніє лише на фронтальній стороні. Ліва рука богині не збереглась, лише край ліктя вказує, що кисть і передпліччя підняті вгору. Така ж схема зображень Матері богів, яка тримає у лівій руці тимпан. Усе це дозволяє припустити, що цей, як і попередній фрагмент, належать одній статуї, що зображала Матір богів сидячи на троні. Фігурка була розбита у давнину, про що свідчать затерті краї кожного фрагмента.

Зображень Матері богів з ногами на леві порівняно небагато. На статуї з Прієни ступні богині

Рис. 2. Фрагментоване зображення Матері богів: О-59/1922

стоять на спині лежачого лева (Кобылина 1978, с. 11). Правою ногою на голову левеняти спирається Матір богів на теракоті з Нижнього Подністров'я, датованій кін. VI — поч. V ст. до н. е. (Фидельский, Сеника 2005, с. 281, рис. 1, 1), ліва нога її накрита гіматієм. Відрізняється схематизмом теракота, знайдена на Мітрідаті, із зображенням богині, що обидві ноги поставила на лева (Кобылина 1974, с. 51, табл. 61, 5). Той самий сюжет представлено на теракоті II ст. до н. е. з Мірмекія (САИ, II 1970, табл. 42; Денисова 1981, с. 53, табл. XV, а). Однак стилістично вони мають суттєві відмінності: боспорський зразок відрізняється більш схематичним, навіяним впливом малоазійської мармурової скульптури, трактуванням лева. Вкрай сумарно зображено богиню з левом під ногами на боспорських статуетках I—II ст. н. е., де лев обернений вправо (Античное... 1999, с. 34, № 50; Ханутина 2011, с. 223, рис. 1, 1, 2). Наш фрагмент представляє м'якше і детальніше трактування зображень, що наближає його до більш ранніх теракот елліністичного періоду (Вурт 1963, р. 283). Сам сюжет попирання ногами лева В.І. Денисова виводить із малоазійського релігійного ґрунту (1981, с. 52, 53).

Цікаво, що найчастіше з левеням під ногами зображено Матір богів на статуетках, де її образ доповнений дрібнішими фігурами, що стоять і сидять по обох боках від трону. На статуетці з ольвійського теменоса III ст. до н. е. (О-55/3913: Леви 1970, с. 44, № 18, табл. 17, 2) левеня під ногами обернене вправо і лежить на підставці. На дещо пізнішій теракоті з розкопок 1956 р. Е.І. Леві зображення і богині, і трьох другорядних персонажів виконані більш сумарно, навіть недбало. Обидві ноги Матері богів спираються на левеня обернене праворуч (Леви, Карасев 1956, табл. 81 а; Леви 1959, с. 12, рис. 3, 4). Лева під кріслом жінки сидячи зображено на кількох афінських надгробках V ст. до н. е., які через те вважаються могильними маркерами жриць Матері богів (Parker 1997, р. 346).

На жаль, нечіткі обриси має предмет під ногами богині на фрагментованій теракоті, що збері-

гається у НФ ІА НАНУ під номером О-59/1922 (рис. 2). Не виключено, що це обриси левеняти, теж оберненого праворуч. Хоча на теракоті одне левеня зображено лежачи на колінах богині. Статуетка описана одним реченням у статті А.С. Русяєвої і опублікована у прорисовці без фрагмента правої невцілілої частини (Русяєва 1972, с. 38, рис. 1, 4). У даній статті пропонується більш докладна її характеристика.

Уцілілий фрагмент складається з двох частин, які мають загальну лінію зламу завдовжки менш ніж 2 см, тож, зважаючи на значну вагу статуетки, зберігаються не склеєними. Втім, загальну висоту визначити можливо, вона дорівнює 19,7 см (головний убір відбитий). Найбільша ширина фрагмента 12,6 см. Статуетка склеєна з 11 фрагментів. У списку знахідок вказано, що знайдено 13 фрагментів фігурки, однак два фрагменти з таким номером, що теж зберігаються в колекції, належали іншим теракотам, тож не дивно, що їх не включено до ілюстрацій у звіті (Альбом 1959, л. 12 а, 16 а). Глина темно-сіра, майже чорна, є домішки дрібного вапняку. На деяких ділянках у впадинах залишилася біла обмазка, на виступах спинки трону, на тимпані і над предметом під ногою богині — ледь помітні сліди червоної фарби.

Теракота важка, товстостінна, богиня зображена у глибокому рельєфі. Саме зображення богині теж масивне, що дозволило А.С. Русяєвій охарактеризувати його як образ молодої жінки, з важким підборіддям і зморшками на обличчі (1972, с. 38). Монументальності образу додає могутня шия і дещо непропорційно мале обличчя. Не віціліла ліва його частина, як і головний убір, якщо він був. На збереженій частині видно чітко модельовані пасма волосся, викладені над вухами і спущені двома завитками на плечі. Збереглася частина правого виступу на спинці трону, на рівні ліктя права рука, в якій, очевидно, була фіала, обламана, лівою богиня огортає тимпан, притримуючи його вгорі. Пальці руки, як і лікоть, не віціліли. Від нижньої частини фігури збереглося коліно під чітко проробленими драпіровками хітона і носок ноги, що ледь виступає з-під одягу. Ногою богиня спирається на предмет витягнутої форми, що звужується до правого краю, з поперечними лініями, показаними виступами. Рельєфність зображення вказує на те, що це саме предмет, а не профілювання підніжки. Його фрагментованість не дозволяє ідентифікувати його, наприклад з левеням, яке саме на цьому місці й могло зображатися, про що йшлося раніше.

Збереглась також слабопрофільована ліва бокова частина трону, фронтон якої займає зображення жінки, що правою рукою притискає до грудей плід або квітку. Це дозволяє ототожнювати зображення з Корою-Персефоною (Русяєва 1972, с. 39). Цій статуетці належав ще один фрагмент заввишки 4,1 см, що містить зображення правого кута бази трону. Про це свідчать аналогічні характеристики глини, з якої його виготовлено, а також висота і ступінчата форма підніжки трону. На ньому віцілів виступ, схожий на носок від ноги дрібної фігури, що за розмірами аналогічна зображенню Кори-Персефони по інший бік трону.

Існує думка, що зображення фігур стоячи біля трону Матері богів властиві саме для Північного Причорномор'я (Кобылина 1978, с. 12, рис. 10, 12,

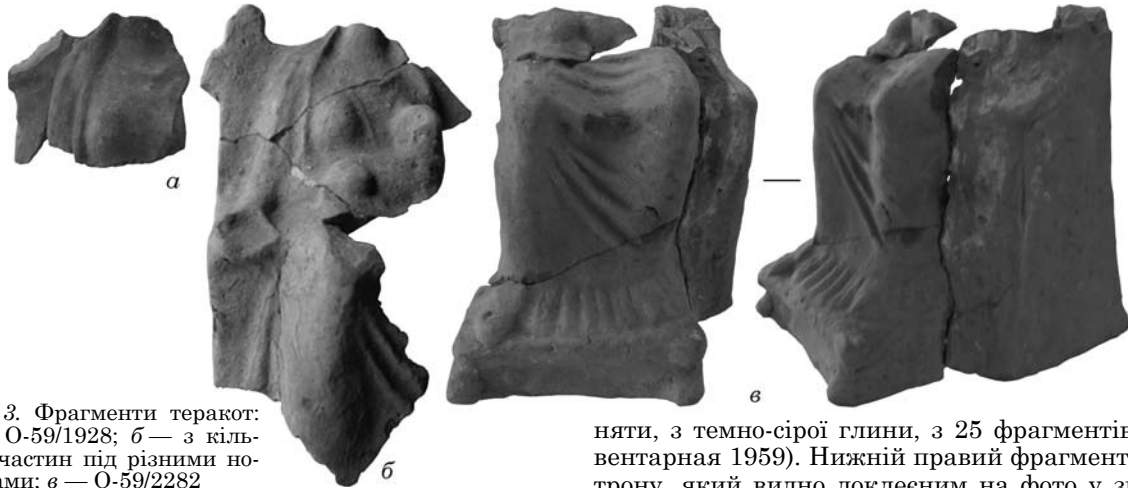

Рис. 3. Фрагменти теракот: а — О-59/1928; б — з кількох частин під різними номерами; в — О-59/2282

14). Однак, вапняковий рельєф IV ст. до н. е. з такими сюжетами знайдено і на афінській агорі. На ньому зображено чоловічу фігуру праворуч і жіночу ліворуч від трону, але, на відміну від ольвійських зразків, без атрибутів. Одна з трьох причорноморських вапнякових плит з такими рельєфами походить з Ольвії. За однозначними атрибутами, в цих фігурах вбачають Гермеса і Кору-Персефону (Кобылина 1978, с. 12; Русева 1972, с. 39; 1979, с. 108, 111). Можна погодитись, що рельєфні плити є ще одним проявом хтонізму в культурі Матері богів, про який сказано вже багато (Русева 1972, с. 37—39; 1979, с. 101, 112). Але якщо звернути увагу на певні деталі, то акценти дещо зміщуються. По-перше, оформлення плити з Ольвії нагадує сформовану з елліністичного періоду будову надгробків. Тоді як боспорські зразки ближчі до вотивних плиток, що використовувалися у провінційно-римських культах (Щеглов 1969). У нижній частині зразка з Ольвії є шип, тож він був частиною більшої конструкції. Як відомо, часто наземні поховальні споруди античних некрополів склалися з більш грубо обробленого постаменту та витонченої верхньої частини з зображеннями і написами (Іванова 1961, рис. 50, 51, 53, 59, 69—71; Античная... 1976, рис. 103, 157, 165; Буйских 2008, с. 191, 192). Не лише формальні ознаки наближають ольвійську плиту до надгробків, а й зміст зображень: біля Матері — божество, яке проводить померлого у потойбічний світ, і те, яке зустрічає його там. У теракоті зображення другорядних фігур відрізняються розмірами: займають лише висоту підлокіття трону. Цим вони нагадують зображення адорантів біля богів на вотивних плитах або біля героїзованих предків на надгробках (Іванова 1961, рис. 12, 53, 70, 71, 75; Античная... 1976, рис. 133—141). До того ж, сама фігура левеняти нагадує про класичні грецькі кам'яні знаки на могилах: у вигляді сфинкса або лева (Burkert 1985, р. 194).

Теракота знайдена на ділянці Е7, квадрат 558з. З цієї ж ділянки, з приміщення у, походить теракотове зображення більш традиційного для місцевої коропластики типу (рис. 3, б). Склеєне з чотирьох фрагментів, з яких О-59/2148, 1923, 2143 в інвентарних описах відповідають іншим предметам, а № 1927, позначений як зображення Кібели, має інше масивне зображення богині на троні з непропорційно високою базою, без леве-

няти, з темно-сірої глини, з 25 фрагментів (Інвентарная 1959). Нижній правий фрагмент краю трону, який видно доклеєним на фото у звітній документації, не зберігся (Альбом 1959, л. 17). Висота відлілої частини 15,1 см, найбільша ширина 9,9 см. Голова і майже вся ліва частина втрачені. Відбитий також нижній виступ спинки трону і нижній правий кут трону. Глина має колір від сірого до світло-коричневого, є домішки вапняку, дрібної слюди і, можливо, органічних речовин, від яких залишилися випалені та вивітрені отвори.

Зображення схематичне, розмите. Матір богів представлено у зрілому чи старшому віці, рідкість чого зауважувалася раніше (Русева 1972, с. 39). Обличчя фігурки не відліло, але на вік вказує масивна шия і повні обвислі груди. Зморшки тут, якби й відліли, навряд чи були помітні, адже зображення доволі розмите, можливо, виготовлене у стертії формі. Хоча розмитістю відзначаються й інші зображення цього варіанту. За таким зразком була виготовлена більшість статуеток, знайдених у цистерні 1955—1956 рр. на теменосі (Леви 1959, с. 12, рис. 3, 1, 2). Тут схожі пропорції фігури богині, така ж система складок хітона і гіматія, такі ж подвійні виступи на спинці трону і така ж постановка левеняти. Тварина зображена у спокійній позі на колінах богині, з піднятою головою ліворуч. Цей варіант теракот відрізняється дещо меншими розмірами, схематизмом і особливостями зображення: низька підставка трону, права рука тісно прилягає до його спинки тощо. Фіалу Матір богів підтримує правою рукою, яка зовсім розслаблено лежить на підлокітті. Через те фіала ніби розвернена до глядача. Така ж композиція і таке ж слабке моделювання деталей — на статуетці з Ольвії IV ст. до н. е. в музеї Касселя (Antike 1977, Taf. 1, S. 21). Однак йдеться про інший тип зображення. Старанніше пророблені деталі на статуетці цього типу з теменоса, датованій кінцем IV — початком III ст. до н. е. (Леви 1970, с. 43, № 11, табл. 18, 1). Наш фрагмент, беручи до уваги якість виконання, датується, вочевидь, III ст. до н. е.

Точно повторюються деталі і пропорції розглянутого зображення на фрагменті теракоти О-59/1928 (рис. 3, а), знайденому на ділянці Е7, кв. 558з (Інвентарная 1959). Цей фрагмент містить верхню праву частину фігурки Матері богів. Висота 6,1 см, найбільша ширина — 7,3 см. Глина темно-сірого і коричневого відтінків, з домішками вапняку і слюди. Не відліла голова і ліве плече. Збереглося зображення правого плеча, частини бюсту і фрагмента кута спинки трону. Обита го-

Рис. 4. Нижня частина фігурки Матері богів з левеням: О-66/800

лова, виступ на троні. За аналогічним способом передачі розмитих драпіровок гіматія, що спадає по плечі, хітона, що утворює трикутні складки під шиєю, масивної шиї, бюсту, за розташуванням пасом волосся можна робити висновок, що зображення аналогічне попередній теракоті О-59/1927. Фрагмент надто незначний, щоб впевнено робити висновок про його виготовлення в тій же формі. До того ж, вигин трону від вертикального виступу до шиї богині дещо вузчий, ніж у попередньої статуетки. Однак, усі інші деталі дають підстави вважати його належним до статуетки того ж типу. Ця фрагментована фігурка побувала у пожежі, про що свідчить обвуглена глина на зламах у верхній частині фрагмента.

Зважаючи на пропорції тіла і трону (зокрема, висота ніг до коліна 6,8 см, довжина підніжки трону 7,2 см), а головне, на особливості моделювання і зображення деталей: підлокіття трону, складок гіматія, левеняти, до цього ж типу зображень можна віднести два наступні фрагменти фігурок Матері богів сидячи на троні. Обидва вони являють собою нижню частину теракоти, на обох не вціліла ліва бокова частина трону і підніжка і обидва містять зображення левеняти на колінах богині.

Фрагмент О-59/2282 випадково знайдений на ділянці Е7 і складається з чотирьох частин, три з яких можливо склеїти. Саме таким, склеєним з трьох частин, фрагмент представлено у звітній документації і у зводі теракот (Альбом 1959, л. 13а; Список 1959; САИ 1970, с. 42, № 34, табл. 14, 9). Четверта частина вцілілої фігурки, на якій міститься зображення левеняти, нижнім краєм завдовжки менше, ніж 1 см, прилягає до основного фрагмента (рис. 3, в). Завдяки цьому фрагменту теракоту можна впевнено атрибуувати як зображення Матері богів. Левеня обернене ліворуч, збереглося опукле зображення крупа, задньої лапи та живота тварини. Разом з цією частиною повна висота фрагмента становить 10,4 см. Глина має колір від темно-оранжевого до світло-рожевого, з дрібними домішками вапняку. Верхній шар теракоти до рівня зображення колін темнішого кольору, більш перепалений.

За станом збереженості поверхні видно, що усі фрагменти зберегалися окремо: на фрагменті, що містить зображення драпіровок на колінах — темний наліт, на фрагменті з підлокіттям трону

виразно видно залишки білої обмазки і червоної фарби у заглибленнях, тоді як на інших фрагментах лише в окремих місцях є зовсім незначні сліди обмазки. На відміну від двох типологічно близьких статуеток, попередньої та наступної (О-59/2148, О-66/800), на розглядуваній залишилися сліди виробничого процесу: край бокової частини трону дещо відігнутий після виготовлення у формі, що створює додаткову гру світлотіні при огляді статуетки збоку. Права ніжка підніжка трону була зсунута вбік пальцем (видно його відбитки на глині), що дало рельєфності деталям трону. Лише ці доробки після виготовлення у формі відрізняють фігурку від схожої під номером О-66/800. В обох достеменно повторені усі деталі і розміри, однакові навіть неточності у пропорціях спинки і підніжка трону. Це дозволяє припустити, що їх виготовлено у тій самій формі.

Висота фрагмента під номером О-66/800 — 11,2 см. Знайдений він на ділянці житлових кварталів Е6, квадрат 644/678 (Інвентарная 1966). Склеєний з трьох частин, причому злами на статуетці проходять майже по тих самих місцях, що й на попередньо розглянутій ідентичній теракоті: по середині висоти гомілки фігури сидячи і під зображенням левеняти (рис. 4). Складки одягу оформлені за тією ж схемою: три розташовані горизонтально над коліньми сидячої фігури і три спадають від правого коліна до лівої ступні (пор.: Леви 1959, рис. 3, 1, 2; САИ 1970, табл. 16, 6; 18, 1). Однією складкою вздовж бокової частини трону звисає гіматій. Однаково розкладені драпіровки на подолі хітона, з-під них ледь видно носок лівої ноги. Вперед висунуто праву ступню, яка вціліла на фрагменті О-59/2282 і наполовину обламана на О-66/800. Глина такого ж, як і в попередній статуетці, лише дещо більш насиченого, кольору, з незначною частиною дрібною вапняковою домішкою. Поверхня статуетки, а також зламів вцілілого фрагмента вкрита вапняковим нальотом, що свідчить, що верхню частину вона втратила ще у давнину. На деяких ділянках цей наліт надщерблений. Внутрішня поверхня, як і на всіх подібних статуетках, увігнута і необроблена.

Збережене зображення передньої частини левеняти показує тварину у спокійній позі з піднятою головою, оберненою ліворуч. Сама голова відбита. Цікаве тут трактування гриви лева: вона позначена вм'ятинами, зробленими округлим на кінці інструментом¹. Так позначене волосся на плечах Матері богів на статуетці з цистерни на теменосі 1955—1956 рр. (Леви 1959, рис. 3, 1). Так позначалося кучеряве волосся (більш заглибленими вдавленнями) і деталі вінка (меншими, ніж на нашому фрагменті) на теракотах останньої третини III ст. і початку II ст. до н. е. з Афін (Burr Thompson 1963, р. 284, pl. 73, 17; 1963а, р. 311, 312, pl. 83, 16, 18, 20). Використання властивої техніки трактування деталей, дозволяє звузити датування цього фрагмента від III—II ст. до н. е. загалом, до межі III і II ст. до н. е.

Такі самі пропорції і деталі зображення має фрагментована статуетка О-56/459 (рис. 5). Тут не вціліло зображення левеняти, але тотожність

1. Можна порівняти з насічками загостреним інструментом, якими передано шерсть левеняти на колінах Матері богів з теменоса (Леви 1970, с. 44, № 15, табл. 16, 6).

Рис. 5. Фрагментована фігурка Матері богів: О-56/459

особливостей і схеми зображення з попередніми зразками не викликає сумніву, що воно містилося на цій теракоті. Висота вцілілої частини 13,6 см. Вона складається з трьох фрагментів, незначної товщини і з крихкою поверхнею. Глина темно-сірого кольору. Збереглися рясні сліди білої обмазки. На лицьовій поверхні підніжжя і підлокіття трону — залишки червоної фарби. Ширина підніжжя трону, як і у попередніх статуетках, 7,2 см. Ширина бокової частини дещо менша. Боковини трону загорнені на тильну сторону і з'єднані там від рівня висоти підлокіття. В описі знахідок згадується лише про два фрагменти теракоти. Знайдені вони на ділянці Е6, у підвальному приміщенні на кв. 405 (Славин 1956). Збереглися нижня і права частини статуетки, на яких видно зображення правих плеча і передпліччя Матері богів, обох ніг, вкритих драпіровками, на підставці; бокової частини трону зі спинкою, на якій по кутах були характерні виступи, і підлокіття. Кисть руки, в якій, вочевидь, була фіала, значно випиналася з рельєфу. Від лівої частини фігури вціліло коліно, біля якого звисають складки гіматія, і ріг підлокіття трону.

Близькі за пропорціями і манерою виконання два невеликі фрагменти теракот О-59/1926 та б/№ (рис. 6, а, б). На них так само передані складки одягу, підніжжя трону, права нога жінки на таку ж відстань витягнута з-під хітона. Припускати, що ці теракоти виготовлені в тій же чи схожій формі замало підстав, адже перед нами дуже невеликі фрагменти. Однак говорити, що вони належали до аналогічного типу зображень Матері богів на троні, змушують і пропорції, і поза ніг фігури, і трактування одягу, що їх драпірує, а також, що важливо, будова самого трону: ніжки його з характерними виступами первинно, вочевидь, нагадували лапи лева. Або після тривалого використання форми, або через властиву цьому варіанту схематичність зображення, ці обриси дещо стерлись. Їх ще видно на фрагментах О-59/1926 та О-59/2282.

На фрагменті О-59/1926 висота бокової частини підставки трону збільшується вглиб зображення, що видно в профіль вцілілого фрагмента (рис. 6, а). Чи такими ж були пропорції теракот, розглянутих вище, невідомо, оскільки там в обох вціліла лише ліва бокова частина. Цей фрагмент знайдено на

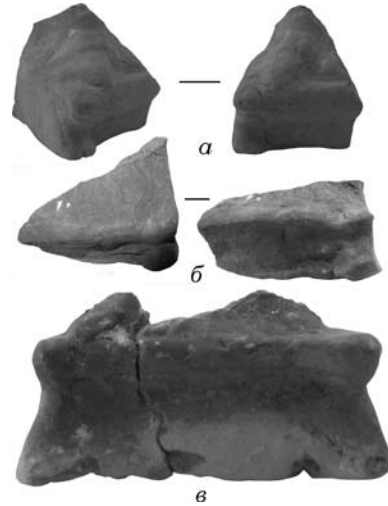

Рис. 6. Фрагменти зображень підніжжя трону: а — О-59/1926; б — б/№; в — О-64/37—О-64/544.

ділянці житлових кварталів Е7, кв. 558, разом з іншими теракотами, зокрема й тими, що зображали Матір богів (Інвентарная 1959). Глина, з якої виготовлено фігурку, оранжевого кольору з дрібними вапняковими домішками. Висота вцілілої частини 3,8 см, найбільша довжина — 3,9 см.

Фрагмент б/№ являє собою кут підніжки трону, на якому стоїть носок лівої ноги фігури, до половини покритий складками хітона (рис. 6, б). Ніжка підніжжя трону дещо нагадує лапу лева. Глина перепалена до чорного кольору, видно вкраплення вапнякових домішок. Висота фрагмента 2,3 см, найбільша довжина — 4,4 см. Висота підніжки трону на вцілілому куті дещо нижча, ніж на фрагментах О-59/2282 та О-66/800, і приблизно дорівнює висоті підніжки на фрагменті О-59/1926 (1,7 см).

Значно вище підніжжя на нижній частині теракоти, склеєній з фрагментів О-64/378 та О-64/544 (рис. 6, в). Найбільша висота фрагмента — 3,2 см, ширина — 10,7 см. Глина перепалена до темно-сірого кольору, погано вимулена, з вивітряними щілинами від домішок. Подекуди збереглися незначні сліди обмазки. Перед нами аналогічна попереднім передача пози ніг і обрамлення їх драпіровками. Про те, що це фрагмент трону Матері богів свідчить вцілілий згин правого краю підставки. Це нагадує його традиційну форму, яка на подібних зразках у плані утворює прямокутний виступ біля основи трону. Знайдено теракоту на ділянці між Е6 і Е7, кв. 588.

З ділянки Е6-7, північна частина південного будинку агори походить фрагмент О-63/1031 (Славин 1963). Вціліла нижня частина ніг зображення богині сидячи, на прямокутній підставці трону (рис. 7, б). Висота фрагмента 6,6 см, ширина торця підніжки трону — 3,9 см. Глина темно-червона з вкрапленнями вапняку. Добре збереглась біла обмазка на поверхні. Розглядати цей фрагмент у контексті зображень Матері богів дає змогу аналогічне зображення О-54/2386, що точно повторює усі деталі і пропорції статуетки (рис. 7, а).

Фрагментована статуетка О-54/2386 походить з розкопок на ділянці біля храму (кв. 274)

Рис. 7. Фрагменти зображень Матері богів: а — О-54/2386; б — О-63/1031

Ленінградського загону Ольвійської експедиції (Карасев 1954, л. 20, рис. 21; Фотоальбом... 1954, л. 26, рис. 455). Фото теракоти опубліковане, причому в тексті вона згадана під інв. № О-55/1964 (Леви 1964, с. 171, рис. 41, 3). Особливості зображення, відбиті голова богині, бокові частини трону, виступи на його спинці, а також сколи і місця з'єднання трьох фрагментів фігурки не залишають сумнівів, що перед нами та сама теракота (рис. 7, а) з написаним на звороті номером О-54/2386. Висота вцілілої (без голови) частини фігурки 12,5 см, найбільша ширина — 6,9 см. Довжина підніжжя, як і у фрагмента О-63/1031 — 3,9 см. На зворотній стороні був отвір з гострим кутом вгорі (нижня частина не вціліла), найбільша ширина якого 4,5 см. Оформлення зворотної сторони фігурки — плоска спинка — свідчить про особливості її кріплення: очевидно, приставлялася або підвішувалась до стіни. Для цього ж у лівій частині спинки трону було зроблено отвір (на фото до статті 1964 р. цей отвір зливається з фоном і його не видно (Леви 1964, рис. 41, 3). Інший отвір ненаскрізний, тож, можливо незакінчений, просвердлено на лівому лікті зображення. Відбито голову на рівні підборіддя, виступи на кутах спинки трону. Від нижньої половини фігурки вціліла фронтальна частина із зображенням ніг і виступу-підніжжя трону. Всі ці втрати відбулися ще в давнину, про що свідчать затерті злами і сколи на статуєтці. Колір глини від темно-оранжевого до коричневого, наявні домішки дрібної слюди. На поверхні — сліди рідкої обмазки сіро-блакитного кольору.

Зважаючи на пропорції вцілілої частини: висота ніг до колін сидячої фігури, статуєтка майже вдічі менша від розглянутого попередньо типу (рис. 3, 4). Ще одна відмінність — тут богиня постає молодою жінкою, і третя — розташування рук богині. Невідомо, чи у правій руці була фіала, адже цю частину втрачено, але у лівій більше немає тімпана, нею Матір богів притримує левеня. На відміну від типу теракот перших століть н. е., де відбувається повернення до архаїчних канонів і обидві руки богині зображено на одному рівні (Русяєва 1972, с. 38), тут права кисть була нижче, а ліва, вціліла, піднята до шиї тварини. Край гіматія дещо вище, ніж щиколотки, як на деяких зображеннях богині IV ст. до н. е. (Higgings 1954, p. 123, fig. 422, 1967, pl. 34, B; пор.: Antike... 1977, Taf. 1), але не настільки, як на статуєтці II ст. до н. е. (Леви 1970, с. 43, № 12, табл. 18, 2).

На підставі особливостей зображення деталей: гриви левеняти, рук богині тощо можна зробити висновок, що датувати цей тип слід пізнішим часом, ніж проаналізований вище. Зокрема, пальці показані горизонтальними прокресленими лініями, грива — вдавненнями заокругленим на кінці

Рис. 8. Фрагмент зображення Матері богів з левеням: О-67/478

Рис. 9. Фрагмент статуєтки з зображенням левеняти: О-49/126

предметом, тоншим, ніж на зразку О-66/800. Зображення виразне, хоча недбале в деталях: підборіддя слабо виділене на фоні шиї, праве плече більш полого, ніж ліве, пасма волосся на плечах слабо пророблені, на відміну від попередніх типів, складки на одязі також показані сумарно: на хітоні вони не симетричні, як раніше, а підніжжя трону без профілювання. Хоча схема деталей залишається та ж: богиня спирається на спинку трону, права нога висунута вперед, складки гіматія утворюють ту ж систему (три розташовані горизонтально над колінними сидячої фігури і три спадають, хоча вже від лівого коліна до правої ступні, а не навпаки, як у попередньо розглянутому типі). Тобто, майстер і тут, можливо, брав за зразок яесь відоме зображення Матері богів. Перераховані деталі дозволяють датувати фігурку III ст. до н. е., а точніше межею з II ст. до н. е., що узгоджується з контекстом знахідки (Карасев 1954, л. 20). Те, що фрагмент О-63/1031 достеменно повторює нижню частину цього зображення, дає змогу припустити, що зображення не лише належало до цього типу, а й було виготовлене у тій самій формі. Тож його теж можна датувати першою половиною II ст. до н. е.

Окремий тип представляє невеликий, але репрезентативний, фрагмент теракоти О-67/478, на якому зображено верхню частину тулуба богині і голову лева (рис. 8). Це дає змогу точно атрибутувати його як частину зображення Матері богів сидячи на троні з левеням на колінах. Фрагмент походить з розкопок 1967 р. житлових кварталів на ділянці Е6, кв. 644/678 (Славин 1967). Висота його 8,7 см, ширина 8,1 см. Збереглося зображення погруддя, правого і частини лівого плечей богині. Глина світло-коричнева, з домішками дрібною слюди і вапняку. Є незначні сліди білої обмазки, а також фарби: на волоссі богині та гриві лева — коричневого кольору, у складках хітона — блідо-рожевої, на гіматії — насичено-рожевої. Богиню традиційно зображено в одязі, що під шиєю утворює складки, передані трикутним виступом. Щоправда, тут пеплос високо підперезаний під грудьми, а від пояса йдуть дрібніші драпіровки. Гіматій звисає по плечах, на ньому розкладені пасма волосся. Це повторює трактування одягу Матері богів на статуетці з елліністичного будинку з мозаїкою (Раскопки... 1913, с. 67, рис. 75; Скуднова, Славин, Клейман 1970, с. 54, № 60, табл. 34, 3). Однак, зображення на нашому фрагменті відрізняється більш уважною проробкою деталей. До того ж, голова левеняти масивніша, морда навіть отримала певні риси людського обличчя; однак лев не настільки людиноподібний, як на фрагменті римського часу з Ніконія (Клейман 1970, с. 29, № 13, табл. 6, 4). Очі, надбрівні дуги, оскал, пасма гриви на голові і під мордою — усе показано дуже чітко і рельєфно. Голову звіра дещо зміщено праворуч від центру фігури Матері богів. Тож можна вважати, що тварина була повернута праворуч, що вважається менш традиційним для ольвійської короластики (Леви 1959, с. 12). Цікаво, що цей тип точно повторено у фрагменті, що походить з ділянки Б розкопок загону Ю.І. Козуб в межах експедиції під керівництвом Л.М. Славина 1970 р. (колекція № 29 НФ ІА НАНУ). Вони приблизно однакових розмірів і представляють ту саму частину зобра-

ження. Є підстави вважати, що ці теракоти було виготовлено в одній формі. Чіткість і водночас плавність ліній наслідують класичні зразки пластики. Теракоту можна датувати III ст. до н. е.

Також у контексті добірки можна розглядати фрагмент теракоти О-49/126, який містить частину зображення левеняти на колінах богині (рис. 9). Висота його 7,5 см, ширина 7,2 см. Глина світло-коричнева, є домішки подрібненого вапняку. Знайдено фрагмент на ділянці Е, у ямі «Л», яку відносять до культового комплексу (Славин 1949, л. 12—14). Теракота відрізняється від інших непропорційністю і вкрай розмитим і схематичним зображенням тварини, як і, вочевидь, самої богині, від фігури якої віцїліло лише ліве коліно. Слід звернути увагу на позначення гриві левеняти прямими вертикальними насічками, нанесеними після виготовлення у формі, зміщені пропорції у зображенні крупна тварини, сумарно показані лапи. Від коліна навскоси і вниз відходять складки одягу богині. Бокова частина зовсім змазана і не пророблена. Усі ці риси дозволяють віднести теракоту до кінця III ст. до н. е., верхньої межі датування контексту знахідки (Славин 1949, л. 12).

Таким чином, проаналізована серія фрагментів теракот представляє зображення Матері богів, які дають змогу повніше ілюструвати культове життя ольвіополітів у III—II ст. до н. е. Фігурки визначено, віднесено до відомих на сьогодні типів зображення богині, а також датовано за особливостями моделювання і контекстом. Завдяки цьому вдалося атрибутувати кілька незначних фрагментів теракот. Більшість їх знайдено при дослідженні двох сусідніх будинків у районі агори. Слід зазначити, що розглянуті теракоти, зважаючи на невеликі розміри, могли використовуватись як особисті пожертви божеству. Причому такі мотиви могли призначатись як для загальних, так і для домашніх святилищ. Добірка, представлена в публікації, включає фрагменти теракот, знайдені у сусідніх будинках житлових кварталів і свідчить про культ Матері богів, який відправлявся у межах родинного кола за елліністичного періоду.

Альбом. Ольвийская экспедиция / НА ІА НАНУ. — 1959/11.

Античная скульптура Херсонеса: Каталог / сост. А.П. Чубова и др. — К., 1976.

Античное художественное ремесло в собрании Омского областного музея изобразительных искусств им. М.А. Врубеля: Каталог. — Омск, 1999.

Буйских А.В. Пространственное развитие Херсонеса Таврического в античную эпоху // МАИЭТ. — Supplementum. — Симферополь, 2008. — Вып. 5.

Денисова В.И. Короластика Боспора (по материалам Тиритаки, Мирмекия, Илурата и сельской усадьбы). — Л., 1981.

Древнейший теменос Ольвии Понтийской // МАИЭТ. — Supplementum. — Симферополь, 2006. — Вып. 2.

Иванова А.П. Скульптура и живопись Боспора. Очерки. — К., 1961.

Инвентарная опись Ольвийской экспедиции. Тетрадь 2 / НА ІА НАНУ. — 1959/11.

Инвентарная опись находок Ольвийской экспедиции / НА ІА НАНУ. — 1964/11.

Инвентарная опись находок Ольвийской экспедиции / НА ІА НАНУ. — 1966/20.

Карасев А.Н. Отчет о раскопках Ольвийской агоры в 1954 г. / НА ІА НАНУ. — 1954/9д.

Кобылина М.М. Мастерские пантикапейских коропластов // САИ. — Вып. Г1—11. — Ч. III. — Теракотовые статуэтки. Пантикапей. — М., 1974. — С. 47—53.

Кобылина М.М. Изображения восточных божеств в Северном Причерноморье в первые века н. э. — М., 1978.

Кондаков Н. Греческие теракотовые статуэтки в их отношении к искусству, религии и быту // ЗООИД. — 1879. — Т. XI. — С. 75—179.

Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В., Лейпунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1999.

Леви Е.И. Теракоты из цистерны ольвийской агоры // КСИИМК. — 1959. — Вып. 74. — С. 9—19.

Леви Е.И. Керамический комплекс III—II вв. до н. э. из раскопок Ольвийской агоры // Ольвия. Теменос и Агора. — М.; Л., 1964. — С. 131—174.

Леви Е.И. Описание теракотов теменоса // САИ. — 1970. — Вып. Г1-11. — Ч. I. — С. 42—49.

Леви Е.И., Карасев А.Н. Отчет о работе Ольвийской экспедиции ЛОИМК АН СССР в 1956 г. / НА ИА НАНУ. — 1956/10.

Раскопки в Ольвии // ОАК за 1909—1910 гг. — СПб., 1913. — С. 1—105.

Русяева А.С. Культ Кибели в Ольвии // Археологія. — 1972. — № 7. — С. 35—45.

Русяева А.С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — К., 1979.

Русяева А.С. Античные теракоты Северо-Западного Причерноморья (VI—I вв. до н. э.). — К., 1982.

Русяева А.С. Идеологические представления древних греков Нижнего Побужья в период колонизации // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 40—61.

Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. — К., 1992.

Русяева А.С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. — К., 2005.

Русяева А.С., Лейпунская Н.А. Группа теракотов из Ольвии // Новые памятники древнейшей и средневековой художественной культуры. — К., 1982. — С. 58—77.

САИ. — Вып. Г1-11. — Ч. I, II. Теракоты Северного Причерноморья. — М., 1970.

Скуднова В.М. Архаический некрополь Ольвии. — Л., 1988.

Скуднова В.М., Славин Л.М., Клейман И.Б. Описание теракотов из Ольвии (города и некрополя) // САИ. — 1970. — Вып. Г1-11. — С. 49—56.

Славин Л.М. Основные результаты археологических исследований Ольвии и ее периферии в 1946—1949 гг. / НА ИА НАНУ. — № 1949/20.

Славин Л.М. Отчет о раскопках в Ольвии в 1956 г. (участки Е-6 и Агора) / НА ИА НАНУ. — № 1956/10.

Славин Л.М. Отчет о работе Ольвийской экспедиции за 1963 г. / НА ИА НАНУ. — № 1963/9.

Славин Л.М. Отчет о работе Ольвийской экспедиции за 1967 г. / НА ИА НАНУ. — 1967/7.

Фидельский С.А., Синика В.С. Новые находки теракотовых статуэток Кибелы в Нижнем Поднестровье (по материалам раскопок на многослойном поселении Чобручи) // Четвертая Кубанская археологическая конференция. — Краснодар, 2005. — С. 281—286.

Фотоальбом Ольвийской экспедиции 1954 г. / НА ИА НАНУ. — 1954/9.

Ханутина З.В. Теракоты из погребально-поминальных комплексов Илуратского плато // БФ. Население, языки, контакты. — СПб., 2011. — С. 219—228.

Щеглов А.Н. Фракийские посвященные рельефы из Херсонеса Таврического // Древние фракийцы в Северном Причерноморье / МИА. — 1969. — Вып. 150. — С. 135—177.

Antike Terrakotten. Katalog der Staatlichen Kunstsammlungen Kassel, Nr. 8. — Kassel; Wilhelmshöhe, 1977.

Burkert W. Greek Religion / Translated by J. Raffan. — Cambridge; Massachusetts, 1985.

Burr Thompson D. Three Centuries of Hellenistic Terracottas. Part III. The Late Third Century BC // Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens. — 1963. — Vol. XXXII. — N. 3. — P. 276—292.

Burr Thompson D. Three Centuries of Hellenistic Terracottas. Part IV. The Second Century BC // Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens. — 1963a. — Vol. XXXII. — N. 3. — P. 301—317.

Higgings R.A. Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities. British Museum. — London, 1954. — Vol. I, II.

Higgings R.A. Greek Terracottas. — London, 1967.

Parker R. Athenian Religion. A History. — Oxford. — 1997.

Т. Шевченко

МАТЬ БОГОВ СО ЛЬВЕНКОМ В ОЛЬВИЙСКОЙ ТЕРРАКОТЕ ЭЛЛИНИСТИЧЕСКОГО ПЕРИОДА

Проанализирована серия фрагментов теракотов из раскопок Л.М. Славина, представляющих изображение Матери богов сидя на троне со львенком на руках или у ног. Рассматривается значение этого атрибута богини, обусловившего особенности в изображении. Фигурки определены и отнесены к известным на сегодня типам изображений богини III—II вв. до н. э. Благодаря этому удалось атрибутировать несколько незначительных фрагментов теракотов, хранящихся в Научных фондах ИА НАНУ. Рассмотрение таких находок из жилых кварталов дает возможность более полно иллюстрировать культовую жизнь ольвиополитов в эллинистический период.

T. M. Shevchenko

THE MOTHER OF THE GODS WITH A LION CUB IN OLBIAN TERRACOTTAS OF THE HELLENISTIC PERIOD

Analyzed is a series of terracottas fragments from L.M. Slavin's excavations which represent the Mother of the gods sitting on a throne with a lion cub on her lap or under her feet. The meaning of this attribute which caused the peculiarities of depiction the goddess is considered. Figurines are attributed and referred to the known today types of the goddess' depictions of the 3rd and the 2nd centuries BC. Owing to that it has become possible to attribute several small terracottas fragments kept in the Scientific Funds of the IA NASU. Considering of such finds from the dwelling quarters allows the author to illustrate more comprehensively the cultic life of the Olbians in the Hellenistic period.